

РОЗДІЛ. Розвиток психічних процесів дошкільника

ТЕМА. Розвиток пізнавальної сфери у дошкільному дитинстві (відчуттів, сприймань, уваги)

ПЛАН

1. Сенсорний розвиток дошкільників.
2. Розвиток уваги у дітей дошкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Дуткевич Т. В. Дошкільна психологія : навч. пос. Київ : Центр учбової літератури, 2007. С. 116-124, 138-151.
2. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. С. 162-172, 18-200.
3. Павелків Р. В. Дитяча психологія : навч. посіб. для самост. роботи студ. / Р. В. Павелків, О. П. Цигипало. Київ : Академвидав, 2010. С. 221-232, 246-254.

Додаткова

4. Урунтаева Г. А., Афонькина Ю. А. Практикум по дошкольной психологии. Москва : Академия, 1998.
5. Кривоніс М. Л. Сенсорний розвиток дошкільнят. Харків : Ранок, 2015. 192 с.
6. Барташнікова І. А., Барташніков О. О. Розвиток сенсорний здібностей і пам'яті у дітей 5-6 років : навч. посіб. Тернополь : навчальна книга – Богдан, 2007. 56 с.
7. Федієнко В., Волкова Ю. Пам'ять, увага та мислення. Харків : Школа, 2017. 57 с.

1. СЕНСОРНИЙ РОЗВИТОК ДОШКІЛЬНИКІВ

Актуалізація опорних знань

Завдання для здобувачів освіти: пригадати з курсу вивчення загальної психології сутність психічних процесів «відчуття» та «сприймання», їх види.

З загальної психології ми знаємо, що відчуття та сприймання – початковий момент пізнання, його називають також сенсорно-перцептивною сферою особистості. За допомогою органів чуттів людина отримує інформацію про оточуюче.

Відчуття – це елементарний психічний процес, що полягає у відображенні окремих властивостей предметів та явищ оточуючого, а також станів внутрішніх органів при безпосередньому впливі подразників на органи чуттів.

Найбільш поширена **класифікація відчуттів** за органами чуттів запропонована Аристотелем: зір, слух, нюх, смак, дотик. У наш час дотикові поділяють на тактильні (тиску) і температурні. Виділяють проміжні між тактильними і слуховими – вібраційні, що мають місце, коли ми розпізнаємо музику, тримаючи руку на гучномовці. Загальні для всіх аналізаторів – больові, які не мають специфічного рецептора.

Сприймання – це віддзеркалення предметів, явищ, процесів і сукупності їх властивостей в їх цілісності при безпосередній дії цих предметів і явищ на відповідні органи чуття. На відміну від сприйняття, відчуття дозволяє відображати лише окремі властивості предметів і явищ.

Перехід від відчуття до сприймання означає більш повне і складне відображення предметів.

Види сприймання розрізняють за: 1) конкретним змістом об'єкта (сприймання тексту, мистецтва, природи, навчального матеріалу); 2) формами існування матерії (часу, простору, руху); 3) провідним аналізатором (зорове, слухове, нюхове, смакове, дотикове, кінестетичне або рухове).

Відчуття і сприймання складають процеси чуттєвого пізнання.

Завдання для здобувачів освіти: пригадати з попередніх тем особливості розвитку відчуттів і сприймань у немовлячому віці та в ранньому віці.

Особливості сенсорно-перцептивного розвитку в немовлячому віці:

- провідну роль у розвитку сенсорно-перцептивної сфери відіграють зір і слух;
- розвиток сенсорно-перцептивної сфери залежить від рівня розвитку моторики дитини та сприяє останньому;
- розвиток моторики, зокрема дії хапання, приводить до інтенсивного маніпулювання предметами, що стає умовою їх сприймання;
- пристосовування руки до захоплення предмета відповідно до його форми свідчить про виділення дитиною форми й розміру предметів;

- розвиваються міжаналізаторні зв'язки – зорово-слухові та зорово-рухові координації;
- починає формуватися перша пізнавальна дія – обстеження предметів.

Особливості сенсорно-перцептивного розвитку в ранньому віці:

- розрізнення ознак предметів проявляється як впізнавання, в якому інтегровані процеси пам'яті та сприймання;
- найкраще дитина розрізняє форму й величину предметів, які є умовою її предметних дій;
- розвиток орієнтувальних дій відбувається при переході від практичного примірювання до зорового співвідношення предметів за їх ознаками і до порівняння з використанням уявних мірок-образів;
- засвоєнню слів на позначення ознак (прикметників) сприяють вправи на вибір предмета за названою дорослим ознакою;
- створюється основа для подальшого засвоєння сенсорних еталонів.

Сенсорно-перцептивний розвиток дитини від 3 до 7 років

У дітей віком від 3 до 7 років інтенсивно розвиваються сенсорно-перцептивні процеси (відчуття та сприймання), набуваючи якісно нових властивостей. Сприйняття набуває цілеспрямованого, організованого, довільного характеру, тобто в дитини формується перцептивна діяльність.

- Розвиток сприймання відбувається на основі орієнтувально-обстежувальної діяльності. Головним її елементом виступають **обстежувальні дії**, які спеціально спрямовані на з'ясування призначення частин предмета, їх рухливості та зв'язку між собою (З. М. Богуславська). Зростає роль *зору, який управляє дотиковими діями*. Зір дозволяє одночасно втримувати у полі сприймання різні частини предмета, бачити їх взаємозв'язки та співвідношення. Завдяки цьому обстеження предметів стає послідовним, всеохоплюючим. До старшого дошкільного віку обстеження набуває характеру експериментування, дослідницьких дій, які формують уявлення дитини про предмет та його властивості.
 - Провідним різновидом обстежувальної дії дошкільника на основі зорового аналізатора є **акт роздивляння**, який набуває самостійного значення, бо не пов'язаний із предметними діями. У старшого дошкільника з'являється систематичне роздивляння, рухи погляду відзначаються послідовністю, всебічністю. Тривалість роздивляння простої за змістом картинки зростає: у 3-4 роки становить 6 хв., у 5 років - 7 хв., а у 6 років - 10 хв. (Н. Г. Агеносова).
 - Дошкільник в ході роздивляння вирішує різноманітні завдання: пошуку предметів, виділення, визначення їх ознак, частин –

- спільних і відмінних з іншими, ознайомлення з новим предметом. Дитина по-різному обстежує предмет – відповідно до завдання.
- При ознайомленні з новими предметами виникає тривала, складна орієнтувально-дослідницька діяльність. Діти беруть предмет в руки, уважно розглядають його, обмацують, куштують на смак, згинають, розтягують, стукають ним, підносять до вуха тощо. Дотикові обстежувальні дії виступають допоміжними. Їх значення зростає, якщо зір не забезпечує виявлення властивостей предмета (у темряві, для обстеження сторін, недосяжних для зору тощо).
- Починаючи з 3 років, діти оволодівають **сенсорними еталонами** – це психічні образи, що містять уявлення про чуттєво сприймані властивості об'єктів (кольору, геометричні форми, величини, засвоюють фонему рідної мови, шкалу музичних звуків. Це відбувається в ході продуктивних видів діяльності (гри, малювання, конструювання, ліплення).
- діти **3-4 років** – знають не лише кольори, але й розрізняють до 12 відтінків; **5-7 років** – 24-36 відтінків (малиновий, помаранчевий, фіолетовий, блакитний та ін.).
 - діти досить чутливі до звуків, особливо зростає їх фонематичний слух, діти схоплюють динаміку музичних творів (ритм і темп).
 - діти можуть зробити звуковий аналіз слова.
- У процесі здійснення дошкільником різних видів діяльності за умови педагогічного керівництва вже у середньому дошкільному віці формується **спостереження** – *цілеспрямоване сприймання, що будується за певними правилами*. Поступово педагог учить дитину постановці цілей спостереження і контролю за процесом їх досягнення.

Етапи спостереження (М. М. Подд'яков):

- предмет сприймається в цілому;
 - виділяються його головні частини, визначаються їх властивості (форма, величина й ін.);
 - встановлюються просторові взаємозв'язки частин (вище, нижче, справа, зліва);
 - розрізняються дрібні деталі та визначається їх просторове співвідношення з основними частинами;
 - повторне цілісне сприйняття предмета.
- Сприйняття інтелектуалізується (зростає його диференційованість та інтегрованість із мовленням, мисленням, пам'яттю).
- На розвиток спостереження впливає зростання допитливості дитини, яку у **4-5 років** називають «чомучкою». Увагу дитини

привертають не тільки оточуючі предмети, але й зображені у дитячих книжках пізнавального змісту (*дитячих енциклопедіях, оповіданнях про природу, професії, далекі країни*). Її **пізнання стає позаситуативним**. Пізнання не тільки розширюється, але й поглиблюється: дошкільник починає відкривати нове в знайомих об'єктах: *квітка не просто червона, запашна, а в'яне, якщо її залишити без води; чашка не лише біла, велика, але й розбивається, якщо впаде*.

- У старшого дошкільника **5-6 років** спостереження набуває **дослідницької спрямованості**, проводиться з метою встановлення чогось, для дитини невідомого. (*Спостерігати за процесами у природі: за розвитком рослин, за погодою, за ростом тварин*). Зростає осмисленість сприймання, воно категоризується. Сприймаючи незнайомий предмет, діти намагаються **назвати його (словом)** відповідно до свого минулого досвіду і цим самим відносять його до вже відомої їм категорії схожих об'єктів. Завдяки мові розширюється об'єм сприймання,

Сприймання простору

Немовля орієнтується приблизно у радіусі 2-3 м навколо основного місця свого перебування – ліжечка, коляски або манежу. У цьому просторі малюк навчається ходити, втримувати і маніпулювати з предметами.

У **ранньому віці** дитина починає краще розуміти слова дорослого, які допомагають їй орієнтуватись у просторі: *догори, донизу, далеко, близько*. дозволяє дитині достатньо швидко зрозуміти основні просторові відношення. Інтенсивний розвиток предметних дій зумовлює виділення *провідної руки* (найчастіше правої), що бере найбільш активну участь у предметних діях. Дитина орієнтується в напрямках *вперед-назад, догори-донизу, вправо-вліво*. Позначення просторових відношень у мовленні нечітке, узагальнене, що виражається у переважному використанні вказівних займенників «*тут*», «*там*», значення яких уточнюється за допомогою жестів в поєднанні з оточуючою ситуацією.

Молодший дошкільний вік – дитина оцінює просторові відношення виключно з погляду свого положення в просторі.

Старший дошкільний вік – дитина здатна визначити напрями і щодо інших осіб та предметів.

Сприйняття часу

Цей вид сприймання важко дається дитині через відсутність безпосередніх наочних виявлень часу. Діти довго не розуміють логіки часових відношень, путаються у їх розрізненні, не сприймають дуже тривалих часових періодів (рік, століття).

Важливу роль у розвитку сприймання часу мають ритмічно повторювані **побутові процеси, режим дня**, до якого дорослі привчають дитину з перших

днів життя. Протягом немовлячого віку дитина відрізняє **день і ніч** (денної активності та нічного відпочинку, вдень світить сонечко, вночі – місяць). До 3 років діти вирізняють нетривалі й конкретні часові відрізки з менш помітними зовнішніми ознаками: (**ранок-вечір**), пов'язані з виконанням дитиною різних режимних моментів: вранці вона просинається, одягається, снідає; ввечері – вечеряє, снідає, дивиться по телебаченню «На добраніч, діти», засинає.

Дитина дошкільного віку навчається **орієнтуватись за годинником**, який часто вважає причиною плину часу. Внаслідок такого уявлення дитина іноді переводить стрілки годинника, щоб очікувана подія настала швидше або щоб відкласти її. Вона добре орієнтується на ті часові проміжки, що їх відлічує годинник: **хвилина, година, доба**. Ознайомлення дитини з календарем формує її уявлення про **тиждень, місяць, рік**. Головна роль у розвитку сприйняття часу належить дорослому, який виділяє часові відрізки, встановлює їх зв'язок з діяльністю малюка і позначає словом (Т. Д. Ріхтерман).

Сприймання прекрасного

Рівні у розвитку сприймання прекрасного дошкільником (М.Н. Зубарева):

I рівень – молодший дошкільник. Дитина радіє знайомим предметам, які впізнала на картинці, але не усвідомлює різниці предмета із його образом. Малюк нерідко плутає зображену та реальну дійсність: намагається зірвати з картинки намальовані квіти або взяти намальовані яблука. Такі спроби говорять про те, що малюнок ще не виступає для дитини заміном, знаком реального об'єкта, а малювання не стало власне зображувальною діяльністю. Оцінка красивого-некрасивого носить *практичний характер (вибрав картинку з шафою тому, що «лялька буде складати туди одяг»)*, з погляду значущості зображеного для виконання дій (*«тому, що тут поїзд, можна доїхати на дачу»*).

II рівень – середній дошкільник. Початок усвідомлення елементарних власне естетичних якостей, що роблять картину привабливою. Привабливе викликає у дитини *приємні емоції*, що виступають основою формування естетичної насолоди. Ознаками привабливого стають, насамперед, кольори, їх поєднання, потім – форма і композиція, просторові співвідношення на живописному творі.

III Рівень – старший дошкільник. Зміст художнього образу розширюється, доповнюється попереднім досвідом дитини. Тому вона виходить у розумінні картини за межі зображеного. Наприклад, *дитина описує картину: «Хлопчик тримає рибу. Він, напевно, ходив на річку, сидів з вудкою...» і т. д.*

2. РОЗВИТОК УВАГИ У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Актуалізація опорних знань

Завдання для здобувачів освіти: пригадати з курсу вивчення загальної психології сутність психічного процесу «увага», його види.

Із загальної психології ми знаємо, що людина сприймає зовсім не всю інформацію, що надходить з оточуючого, а лише найбільш значущу для її життєдіяльності. Отже, інформація на шляху до людської свідомості дозується і фільтрується. Цю функцію виконує увага, яка й організовує наше пізнання.

Увага – це спрямованість і зосередженість свідомості, які передбачають підвищення рівня сенсорної, інтелектуальної та рухової активності індивіда.

Дитина з'являється на світ із вродженими передумовами уваги, а протягом дошкільного дитинства вони зумовлюють послідовний розвиток основних її видів, що потім становлять основу уваги дорослого.

Розвиток видів уваги в дошкільному дитинстві відбувається у таких напрямках:

- від природної до соціально зумовленої;
- від безпосередньої до опосередкованої;
- від мимовільної до довільної;
- від чуттєвої до інтелектуальної.

За походженням вирізняється *природна й соціальна* увага.

Природна увага – це вроджена здатність реагувати на подразники з певними властивостями. Зокрема, на ті, що відзначаються новизною, досить великою силою, раптовістю появи тощо.

Соціальна увага зумовлюється впливами соціального середовища (насамперед, виховання і навчання), тому виробляється за життя дитини.

За характером стимулів, що викликають увагу, її поділяють на *безпосередню та опосередковану*.

Безпосередня увага виникає, коли подразником виступає певний об'єкт, на який вона спрямована і який відповідає актуальним інтересам і потребам людини.

Опосередковану увагу викликають не самі по собі об'єкти, а подразники, які сигналізують про ці об'єкти (жести, слова, дорожні знаки тощо).

За участю волі увага буває *мимовільна і довільна*.

Мимовільна увага не пов'язана з участю волі, а *довільна* передбачає вольову регуляцію. *Мимовільна увага* не вимагає зусиль для того, щоб утримувати і протягом певного часу зосереджувати на чомусь увагу, а *довільна* – навпаки.

За зв'язком з психічними процесами вирізняють *чуттєву й інтелектуальну* увагу. Перша переважно пов'язана з емоціями і вибірковою роботою органів чуття, а друга – із зосередженістю і спрямованістю думки, мислення.

Завдання для здобувачів освіти: пригадати з попередніх тем особливості розвитку уваги у немовлячому віці та в ранньому віці.

Розвиток уваги у немовляти:

- основою розвитку уваги є вроджена здатність дитини реагувати на подразники, від яких залежить збереження її життя й здоров'я;
- у кінці 1-го місяця життя виникає реакція зосередження та орієнтувальний рефлекс;
- перші об'єкти, що викликають увагу дитини, включені у спілкування із дорослим;
- на основі реакції' зосередження, що супроводжує предметні дії дитини, у 2-му півріччі життя виникає орієнтувально-дослідницька діяльність дитини, що є фундаментом розвитку пізнавальної діяльності;
- розвиток предметних дій дитини в кінці 1-го року спричиняє появу властивостей уваги – розподілу та переключення.

Особливості уваги малюка в ранньому дитинстві:

- розвиток уваги стосується як її окремих видів, так і властивостей;
- зростання самостійності дитини зумовлює розширення можливостей її пізнавальної та предметної діяльності, що спричиняє зростання обсягу уваги, вдосконалення її розподілу й переключення;
- властивості уваги слабо регульовані, тому проявляються ситуативно: переважно увага малюка нестійка й поверхова, але у деяких випадках глибока концентрація уваги поєднується із глибоким відволіканням;
- успіхи малюка в оволодінні мовленням спричиняє розвиток елементів опосередкованої, соціальної, інтелектуальної, довільної уваги.

Досягнення у розвитку уваги в дошкільному віці (3-6 років)

- Зростає **обсяг уваги**, що дає можливість дитині охоплювати увагою всі ділянки досить складної діяльності, зокрема ігрової (врахувати розподіл ролей, якість їх виконання кожним, реагувати на впливи партнерів по грі відповідно до своєї виконуваної ролі).
- При виконанні побутових процесів дошкільник користується значною кількістю автоматизованих дій, навичками, що **звільняє його увагу**. Наприклад, під час миття рук, він помічає, що товариш не розправив свій рушничок, робить йому зауваження.
- Зміцнюється **стійкість уваги** дитини, сприяє зростанню її довільності. Стійкість уваги проявляється не тільки у грі, а і тоді, коли дитина виконує під керівництвом дорослого певну роботу, навіть нецікаву.
- Розвитку уваги сприяє підвищення пізнавальної активності дитини. Намагаючись знайти відповідь на хвилюючі їх запитання дошкільники

довго зосереджують свою увагу: *хлопчик 5-ти років сидить біля кошика з курячими яйцями, очікуючи появи курчатка; дівчинка (5 р. 6 міс.) не відходить від рослини з бутонем, бажаючи побачити, як розкриється квітка; Микола Р. (5 р. 8 міс) кожен день дивиться на лялечку, очікуючи появи метелика.*

- Відволікання уваги порівняно з раннім віком зменшуються (особливо між 5,5 і 6,5 роками), водночас дитина не може зосередитись, якщо їй заважає шум, інші сторонні звуки. У віці 4—7 років найтриваліші відволікання від гри викликає дзвінок.
- Розвивається **довільна увага – новоутворення дошкільного віку**. Вдосконалюється здатність дитини діяти за словесною інструкцією дорослого. Серед цих інструкцій з'являються прямо орієнтовані на організацію уваги: «Будь уважним». Дорослий підтримує увагу дитини, якщо виникли відволікання чи їх загроза, за допомогою жестів, слів, показу зразків. Ті способи, які дорослий використовує для підтримки уваги дитини, засвоюються нею. У старшому дошкільному віці вона починає користуватися ними сама, даючи собі настанови та **самоінструкції**. Значну роль при цьому відіграє плануюча функція мовлення самої дитини: «спочатку обведу листочок олівцем, а потім виріжу»; «спочатку приберу іграшки, а тоді розпочну іншу гру». Дитина привчається планувати, виконувати роботу послідовно, крок за кроком, що сприяє кращому **розподілу та переключенню уваги**, звільняє її **обсяг**.
- У дошкільника з'являється **гальмівна функція волі**. Дитина докладє зусиль до того, щоб втримати свою увагу на потрібному, а не на цікавому, намагається зменшити залежність своєї уваги від зовнішніх подразників. Цьому сприяє розвиток здатності діяти за вимогами взятої на себе ролі. *Ось Оленка В. виконує у грі роль продавця, на полиці «магазину» лежать справжні цукерки, але дитина втримується від спокуси покуштувати їх, тому що «продавці не їдять», і зосереджується на обслуговуванні «покупця».*
- У дошкільному віці на основі розвитку довільної уваги з'являються випадки **післядовільної**, коли дитина зосереджується і захоплюється потрібною роботою.

Психолого-педагогічні умови розвитку уваги дошкільника

Найважливіше завдання дошкільного виховання – **розвиток довільної уваги**. Надалі вона забезпечить успішність навчання дитини в школі, допоможе їй виконувати вказівки вчителя і контролювати себе.

Психолого-педагогічні умови розвитку уваги:

- Розвиток уваги прямо залежить від якості спілкування дорослого з малюком. Організація спілкування дитини з дорослим має відповідати

віковим особливостям форм спілкування і змінюватися з розвитком дитини.

- Організація діяльності дитини, надання їй простору для ініціативи та самостійності. В. О. Сухомлинський писав: «Увага маленької дитини – це вередлива «істота». Вона здається мені полохливою пташкою, яка відлітає подалі від гнізда, щойно хочеш наблизитися до нього. Коли ж вдалося, нарешті, спіймати пташку, то втримати її можна тільки в руках або в клітці. Не чекай від пташки пісень, якщо вона відчуває себе в'язнем. Так і увага маленької дитини: якщо ти тримаєш її як пташку, то вона поганий твій помічник».
- Найбільший вплив на розвиток уваги дитини мають її **ігрова та пізнавальна діяльність**, які нерозривно пов'язані. Наприклад, використовуються рухливі ігри «День і ніч», «Кіт і миші»; корисними є також дидактичні ігри, ігри-драматизації, в яких потрібно діяти згідно з правилами. Рекомендуються також вправи: порівняй картинки; чого не вистачає?; лабіринт; продовжи візерунок; розкласти у правильній послідовності серію картинок, які відображають процес одягання.
- Важливе значення для розвитку уваги дитини має **режим дня**, який служить зовнішнім засобом її організації, полегшує переключення, розподіл, концентрацію уваги. Організацію режиму дня у дітей до раннього віку здійснює дорослий. Доцільно наперед нагадувати дітям про черговий режимний момент, змальовувати його привабливим, щоб сформувані готовність до нього: «Скоро прогулянка. Будемо одягати наших ляльок, садити їх на візочки й везти на прогулянку.» Поступово дитина переходить до самоорганізації у виконанні режиму і в управлінні увагою.